

811.161.2'373.4:801.81:159.922.4

О. В. Яковлева

Символіка слова *КАЛИНА* в мовній картині світу українців

У статті розглянуто традиційні уявлення українського етносу про фітонім *калина* в мовній картині світу українців. Автор досліджує функціонування образу-символу *калини* в фольклорних і авторських поетичних творах, у тому числі в українських народних піснях.

Ключові слова: мовна картина світу, концепт *калина*, фітонім, українська мова, український фольклор.

Світобачення, світорозуміння народу — це те, що ми сьогодні називаємо мовною картиною світу. «Проникнути» у світ прадавньої людини ми можемо тільки через специфічний світ образів, притаманний окремому культурному довікілью. Особливості ж культури залежать, насамперед, від особливостей використання символів. Тож через мову символів, які дійшли до нас у фольклорних текстах, методом деконструкції (термін Жака Деріди, означає процес розгадування метафор, символів, викриття їх прихованої логіки) ми створюємо прадавню словесно-мозаїчну картину світу, символічну дійсність прадавніх людей. Пошук процесу символізації включає в себе розгадку людської психіки, її свідомих і підсвідомих структур, а, можливо, і будову самої душі. Це може пояснити, яким чином те чи інше значення передавалось із покоління в покоління через посередництво символів. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Ось чому знання символіки допоможе нам усвідомити картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні і моральні ідеали.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що, незважаючи на велику кількість праць, присвячених символам (серед авторів: О. Потебня, А. Лосєв, С. Аверинцев), у сучасному мовознавстві мало висвітлена проблема слів-символів і символіки як системи, що, безперечно, пов'язано з мовною картиною світу українців. Кожна назва у фольклорних текстах — це своєрідний символ, це загадка, проблема, розв'язання якої має певну наукову цінність. Мовний символ ґрунтується на своєрідному порівнянні та співвідношенні предметів, явищ, якостей, що виступають його основою. Він складніший за чуттєве уявлення, оскільки вербалізований. Згадаймо, що писемність була кроком уперед у порівнянні з примітивізмом давнього символізму, однак писемні знаки мови ніколи не могли повністю замінити символи.

Микола Дмитренко у передмові до книги «Українські символи» пише: «Вчені довели, що вже в останньому періоді палеоліту людина надавала певного символічного значення довікілью: сузір'ям, рослинам, тваринам. У неоліті символізм розвинувся глибше й ширше. Щоправда, проблема походження, виникнення символу достатньо у світовій теоретичній думці не досліджена» [11: 3]. Далі автор наводить одну з існуючих у науці версій, що символізм виник тоді, коли занепадали первісні релігії. Цю ідею, на нашу думку, можна вважати провідною щодо пояснення виникнення символу. Теоретично філософи довели, що нічого у світі не виникає з нічого і нічого не зникає безслідно. Практичне життя підтверджує цю тезу. Тож абсолютно вірогідно, що кожний історичний період у житті людей, занепадаючи, сходячи з арени історії, залишав як феномен психічної і соціальної діяльності людей окремого племені, роду, народності певні архетипи. К. Юнг, як відомо, визначав архетип як автономні, незалежні від людської волі феномени колективного несвідомого, які спонтанно — згідно зі своїми внутрішніми законами — впорядковують і вибудовують психічні елементи в певні архетипові структури у вигляді міфологічних символів, образів мотивів, сюжетів тощо.

Наталя Лисюк справедливо відмічає, що у ході свого подальшого розвитку архетипи трансформуються. Наприклад, трансформації щодо людської особистості: Персона, Тінь, Аніма, Анімус, Самість. Архетиповою — є й міфологічна символіка (руйнівне начало втілюється в образах драконів, диких звірів, монстрів, мерців) [7: 266].

У зв'язку з тим, що архетип має внутрішню логіку свого розвитку, символи в такому разі можуть розглядатися як певні етапи чи стадії такого розвитку. Розглянемо наведені авторкою

(з посиланням на роботу Н. Калини, І. Тимошука) приклади таких стадій розвитку архетипу Аніми, який втілювався в жіночі образи-символи. Архетип Аніми пройшов чотири стадії розвитку. Спершу Аніма втілювалась в образі Єви, символізуючи стихійну, сліпу й неусвідомлювану силу інстинктів, відображаючи первісну нерозрізнуваність добра і зла, природне біологічне життя у своїй цілісності. Образ Єлени Троянської чи Ізольди (у слов'ян — Єлени Прекрасної, Премудрої) — це символ краси, еротичної привабливості, сліпого романтичного кохання, що наперед визначає жертвність героя і його загибель.

На третій стадії постає прекрасна, душевно багата і щедра Діва Марія, символ піднесеної любові, у якій ерос злітає до висот духовності. І, нарешті, найвищим проявом цього архетипу є Софія, премудрість Божа [7: 267].

Отже, в символі закладений сам дух того стану або явища, який він відображає; символ передає реальну енергію феноменального світу, а це вже означає, що він містичний. Іншими словами, багатомірна дійсність у символі вміщена в одну площину, і тільки той, хто зможе у своїй свідомості «розгорнути цю багатомірність, зможе пізнати істинний сенс, закладений в тому чи іншому символі».

У нашому дослідженні ми розглядаємо слова-символи, які відбивають ставлення людей до навколишнього світу. С.Кримський вважає, що це ставлення відбивається в діяльнісних архетипах, зокрема в архетипі ставлення до природи [6: 94]. Процес розвитку людства та кожного окремого індивіда став предметом уваги Е. Нойманна, і він окреслив три глобальні міфопсихосоціальні стадії розвитку людства. Представлений нами матеріал стосовно слів-символів серед рослин і птахів за цієї періодизацію, на нашу думку, відноситься до третього етапу, який пов'язаний із формуванням аніми та асиміляцією несвідомого. Соціально цей етап співвідноситься із становленням патріархату в період розкладу первісного ладу, що мало місце в бронзовий і залізний віки. Цей період характеризується ставленням до природи як до рівноправного партнера, коли майже в кожній рослині, тварині, пташині бачили живу душу і ототожнювали з чоловіком або жінкою. Доречно тут навести висновки психолога Р. Баришкова з цього приводу: «Тварини взагалі морфологічно і функціонально подібні до людини; а у рослин коріння виступає в якості мозку, стовбур і гілки — в якості серцево-судинної системи, листя — це дихання і травлення, а цвітіння та плодоношення — це «статева сфера». Як можна помітити, рослини «головою» вбирають те, що їм дають тварини та люди. Своїми плодами-зернами рослини годують тварин і людей. Отже, в природі існує єдиний інформаційний енергетичний обмін усього живого» [2: 135–136].

Висновки, які зробив Р. Кох у «Книзі символів» підтверджують ієрархічність символів і їх антропоморфний характер: «Все, що існує, всі форми і явища цього світу — є лише різні прояви Всевишньої Сили, яка ієрархічно завжди відображається у нижчих планах. При цьому відбувається ряд спотворень, але все ж всякому вищому у нижчому можна віднайти відповідний символ» [9: 4].

Шанування рослин бере свій початок з сивої давнини, коли наші предки поклонялися деревам, як богам; а в найдавніших уявленнях про світотворення описується Дерево Життя. Відомий фольклорист З. Доленго-Ходаковський у своїх збірках [12] доніс до нас у народних піснях не тільки художньо відображену давню флору і фауну українських земель, а й зовсім інші взаємини людини з природою. Так, *калина*, *береза*, *верба* — рослини з назвами жіночого роду — виступали символами дівчини або жінки.

Вище ми вже відзначали, що архетипи як незалежні від людської волі феномени (ідеальні за своєю суттю) вибудовують архетипові структури, які матеріалізуються, перш за все, у символах. Пам'ятаючи, що архетипи мають внутрішню логіку свого розвитку, а символи ми розглядаємо як етапи цього розвитку, розглянемо детальніше схему розвитку заявлених символів.

Образ *калини* в фольклорі, художній літературі, мистецтві представлений десятками символів. Щоб уявити цю багатющу символіку у вигляді ієрархічної системи, певних етапів розвитку семантики, до аналізу треба залучити лінгвістичні дані про мовну картину світу слов'ян, праукраїнців, їх міфологію, обрядовість, вірування, фольклор, дані гідро-, топо-, антропоніміки тощо.

Як відомо, східні слов'яни сонце ототожнювали з богом. З цим божеством пов'язана ціла низка ритуалів, воно оспівувалось у народних піснях, його улавили в танцях, коли рухались по колу (згадаємо свято Коляди — народження нового сонця, це природний ритм життя по колу,

без кінця). За даними міфологічного словника [8: 293], ім'я одного із скіфських міфологічних персонажів «колоксай» пояснюється як «Сонце — цар». У навколишньому світі людей, а саме серед рослин, *калина* й стала, за своїми зовнішніми ознаками, символом вогню (пор. рос. *окалина, раскалённый*). Вогонь же у слов'ян був однією з первісних матерій, який, поєднавшись із водою, утворив усе живе на землі. А оскільки *калина* похідне від *-kalъ-* «мокра земля, болото, драговина», назва зумовлена вологолюбкістю цієї рослини та її поширенням у болотистих місцях [14: 350]. І справді, полюбуючи вологі низинні місця, вона, на думку авторів навчального посібника «Етимологія української мови», стала сприйматися праукраїнцями як своєрідний символ світового дерева, життя взагалі [13: 105].

Як символ світового дерева *калина* присутня й на весільному гільці, символізуючи подружнє сімейне дерево життя, плодючість. За даними В. Колесо́ва, слово «колено» в Давній Русі мало значення «потомство» [5: 21–22]. Потомство можна розглядати як вічне існування роду, пов'язаного однією кров'ю (пор. рос. *кровное родство*). Кров уважають суттю життя, тому що вона поєднує в цілковиту органічну систему роду, народу усю послідовність поколінь і, крім того, містить головні ознаки двох батьківських іпостасей: вогненну барву Батька і вологість Матері [3: 123]. *Калиною* прикрашали і весільний коровай (коло символізувало святе сонце), який був жертвою Сонцю-богу (пор. *каленик* — хліб з калиновими ягодами; *калач* — обрядовий весільний хліб у формі магічного кола).

«Вогонь і вода розглядались у слов'ян як антиподи. Залізо, гартуючи, розігрівали на вогні й опускали у воду». Очевидно, за подібністю кольору, функцій, якостей *калина* стала сприйматися як загартована, міцна, дужа (червоні кетяги — «вогонь» + «вода», «волога»). Люди помітили, що ягоди калини були сильніші за божество морозу. Навіть у лютий холод вони невчасно палахкотіли. Тому не випадково *калину* широко використовували як надійний засіб від застуди, і вона перетворилася в символ здоров'я, а значить, і краси, дівочої вроди. Згадаймо про те, що дівчата в давнину прикладали до обличчя кетяги калини, бо вірили, що перейде до них здоров'я і краса цієї рослини: «А дівчина, як *калина*, личком рум'яна...». З фольклору також відоме таке материнське побажання: «Будь, доню, і ти червоною та здоровою *калиною*, незайманою та чистою до вінця!».

У словнику символів культури України є інформація про те, що *калина* є одним із символів України:

А ми тую червону *калину* та й підіймемо.
А ми нашу славну Україну та й розвеселимо!.. [10: 110]

Червона калина була й символом українського козацького війська. На початку ХХ ст. пісня «Ой у лузі червона *калина* похилилася» була гімном січових стрільців. Ототожнює символ червоної калини з Україною й Павло Тичина у вірші «Слово»:

То ж цвілась *калина*, червоніла, достигала,
Всьому світу заявляла: я — країна *Україна* —
На горі *калина*.

У другій половині ХХ ст. *калина* у творах українських поетів стає ще й символом української мови. У згаданій вище поезії П. Тичина з притаманною йому патетикою стверджує:

А *Вкраїни* ж мова — мов те сонце дзвінкотюче,
Мов те золото котюче, вся і давність, і обнова — українська мова.

«Не випадково, — пише В. Гаранін, — є визначення «мова-калина». Ці символічно-метафоричні «паралелі» надихали багатьох майстрів слова на створення високохудожніх творів. Так, Дмитро Білоус мову визначає як «диво *калинове*»:

Ти постаєш в ясній обнові,
Як пісня линеш, рідне слово.
Ти наше *диво калінове* —
кохана материнська *мова*! [цит. за 4: 43].

У Павла Усенка читаємо:

Барвистість одвічна народної мови —
 Це щось невимовне, прекрасне, казкове:
 І ласка любові, зелена калина,
 І пісня досвітня в гаях — солов'їна.

Образ-символ калини використовував у своїй творчості й Великий Кобзар. Але це вже був символ жіночого смутку та журби. Так, в поемі «Катерина» читаємо:

...Катерина — слізеньки втирає,...
 ...Візьме відра, опівночі піде за водою,
 ...Прийде до криниці, стане собі під калину,
 Заспіває Гриця.

Схилена над водою або зламана калина символізує сердечний біль, шлюб з нелюбом: *Червона калинонька на яр-воду схилилася...*

Там дівчина журилася.
 Гнися, *каліно*, гнися; Ти, Мариньку, не журися...
 ...Зсічена *каліна*, зсічена, А вже наша Оксена звінчана [12: 281].

Сумну символіку мала калина у хвилини вічної розлуки людей у поховальних обрядах. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. «Так символічно, — вказує С. Боруцький, — виражалася потреба постійного зв'язку людини з «тамтим світом,» що хоч там небога знайде свою долю і вічне життя» [цит. за 10: 110].

І все ж кущ калини не був символом смерті. Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя в рідні, народі, світлу пам'ять, неперервність життя [10: 110]. В руслі таких народних традицій вживає цей символ і Т. Шевченко:

Хто заплаче наді мною, як рідна дитина?
 Хто посадить на могилі *червону калину*? [«Катерина»].

А от рядки з вірша Т. Шевченка «Думка»:

...Коли ж згинув чорнобривий — то й я погибаю.
 Тоді неси мою душу туди, де мій милий;
Червоною калиною постав на могилі.
 ...І квіткою, й *каліною* цвісти над ним буду.

З *каліною* пов'язані глибокі філософські народнопоетичні символи, такі, як *калиновий міст*, *калинова сопілка*, *калинова колиска*. Б. Ажнюк, описуючи мовні явища як етнокультурну цілісність, зауважує: «*Калина* — символ розквіту, міст — символ життя, що з'єднує два береги: молодість і старість (ширше: народження і смерть). Перший берег вже за спиною, попереду другий берег, і зворотнього шляху вже немає» [1: 41].

Враховуючи справедливе зауваження В. Гараніна про те, що в реальному житті ніхто й ніколи з *калинових* прутиків не здумав би будувати міст [4: 43], ми вважаємо, що «калиновий міст» в уявленні прадавніх українців включав ряди понять: по-перше, це — життєвий шлях, який мав три часові плани: ретроспективу, перспективу і цю мить:

Запрягайте воли сірі, коні воронії,
 Доганяйте літа мої, літа молодії!
 Ой, догнали літа мої на *калиновім мості*.
 Гей, верніться, літа мої, до мене хоч в гості! [Народна пісня].

По-друге, це дорога у нове життя для молодої жінки після одруження. Символ *калинового* мосту дуже часто зустрічається у весільних співах, напр.:

Гнися, не ломися, калиновий мосте з тонкої трости.
Хотя я зігнуся, таки я не зломлюся,
Тут буде їхати пишнее весілля, пишнее весілля,
статечний староста [12: 224].

Стосовно символу *калинової сопілки*. І досі існує повір'я: якщо вирізати з калини сопілку, то в сім'ї з'явиться продовжувач роду — син. У навчальному посібнику з етимології української мови автори пишуть про те, що семантика кореня *-кол-* в українській мові (як і в інших мовах світу) пов'язана з часовими вимірами. Пор. слова «коли», «колись», «відколи», «покоління». «Колено» в Давній Русі мало значення «потомство», тобто «часове розташування роду» в межах спільного племені [14: 111].

Значення символу *калинова колиска*, на нашу думку, пов'язане з тим, що калину широко використовували як надійний засіб від застуди. Віти, листя, ягоди, корінь — усе відганяло недугу, обожнювалося, перетворювалося в символ здоров'я. Отже, люди не випадково вірили, що калинова колиска передасть дитині життєву силу, енергію, здоров'я (пор. рос. *закалённый* — фізично загартований, міцний, дужий).

Отже, можна зробити такі висновки. По-перше, жоден образ-символ у світогляді народу не був однозначним. Наш матеріал про еволюцію символу *калини* повністю підтверджує цю тезу. Ми спробували схематично відтворити етапи розвитку символу калини. Це, на нашу думку, мають бути ієрархічні сходи, тому що кожне наступне покоління і кожна територіальна єдність на старі символи накладали нові смисли, додавали нові значення. Це можна відтворити у схемі *символічного сприйняття КАЛИНИ*:

6. співуча українська мова
5. символ України
4. символ здоров'я, дівочої вроди
3. вічність життя, плодючість, жіноче начало
2. символ світового дерева
1. символ сонця, вогню (окалина, раскалённый)

Саме тому, що будь-який символ зберігає і свою найдавнішу суть, і всі попередні значення, він є універсальним і унікальним.

1. Ажнюк Б. М. Мовні явища як етнокультурна цілісність // О. О. Потебня і проблеми сучасної філології. — К., 1992.
2. Барышков Р. Сказка обо Всем, или Маленькие Мелочи Мироздания. — М., 2001.
3. Братко-Кутинський О. Феномен України. — К., 1995.
4. Гаранін В. М. Ну що б, здавалося, слова...: Язичницькі та мовно-звичасві роздуми. — Одеса, 2001.
5. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986.
6. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць. — К., 1996.
7. Лисюк Н. Поняття архетипу в народній культурі // Дух і літера. — № 7-8, — К., 2001.
8. Мифологический словарь. — М., 1991.
9. Символы. Составлено по изданию: Кох Р. Книга символов. — Одесса, 2000.
10. Словник символів культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко. — К., 2002.
11. Українські символи / За ред. М. Дмитренко. — К., 1994.
12. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленго-Ходаковського. — К., 1974.
13. Етимологія української мови / За заг. редакцією О. І. Потапенка. — К., 2002.
14. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. — К., 1985. — Т.2.

О. В. Яковлева

СИМВОЛИКА СЛОВА КАЛИНА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА УКРАИНЦЕВ

В статье рассматриваются традиционные представления украинского этноса о фитониме *калина* в языковой картине мира украинцев. Автор исследует функционирование образа-символа *калины* в фольклорных и авторских поэтических произведениях, в том числе в украинских народных песнях.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт *калина*, фитоним, украинский язык, украинский фольклор.

O. V. Yakovleva

THE SYMBOLISM OF THE WORD КАЛИНА (guelder rose) IN THE LINGUISTIC WORLD PERCEPTION OF UKRAINIAN PEOPLE

This article pioneers such an approach to theoretical linguistics which, on the one hand, is backed by Ukrainian folklore, and on the other, reflects peculiarities of Ukrainian people world perception. The author dwells on numerous authentic sources to ground her view-points and prove that in the national mentality various symbols, including the one under analysis, undergo evolutinal changes.

Key words: linguistic world perception, concept *guelder rose*, Ukrainian, phytionim, folk-lore.